

Валерій СОЛДАТЕНКО,

*доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України,
головний науковий співробітник Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*

ДИПЛОМАТІЯ І ВІЙНА: ВЕКТОРИ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ В УКРАЇНІ (1917 Р. — ПОЧАТОК 1919 Р.)

Дипломатія й війна з давніх давен є важливими складовими і способами реалізації державної політики, підпорядкованими досягненню реалізації інтересів. Залежно від обставин вони можуть змінювати одна одну в системі пріоритетів або ж навпаки співдіяти у різних, часом конструктивних, а не взаємовиключних комбінаціях для забезпечення комплексного результату. Так було і в революційну добу 1917–1920 рр., коли Україна потрапила в поле зіткнення різноспрямованих розрахунків і процесів, стала одним із основних вузлів загальноєвропейських суперечностей та зусиль щодо їх подолання.

Одна з визначальних ліній напруги пролягла між українськими й загальноросійськими політичними силами і розвиток подій в цьому геосегменті достатньо наочно демонструє сутність поставленої проблеми. Зважаючи на природний ліміт обсягу публікації з відтворення буквально переповненого подіями напрямку, видається можливим і доцільним вичленити найбільш промовисті та переконливі приклади. Хронологічно вони стосуються переважно кінця 1917 р. — початку 1918 р. і кінця 1918 р. — початку 1919 р., хоча за необхідності є потреба вдаватися до бодай коротких екскурсів — пояснень, які виходять за окреслені часові межі, однак дозволяють рельєфніше означити домінуючі тенденції, зосередитися на найменших подробицях, що має особливе значення в умовах існування суперечливих, нерідко протилежних версій і тлумачень.

* * *

Прагнення Української Центральної Ради домогтися розв'язання посталих проблем розвитку нації, народу, регіону через домовленість із Тимчасовим урядом, який би легітимним шляхом запровадив ши-

року національно-територіальну автономію у децентралізованій, перебудованій на федеративних демократичних засадах Російській республіці, значного ефекту не мали¹.

Дипломатичні зусилля керівництва Української революції, передусім М. Грушевського, В. Винниченка за допомогою офіційного листування, кількаразових поїздок делегацій до Петрограда з пропозиціями лише заявити (не вирішити по суті) про плани російського уряду надати в слушний момент автономію України у березні — червні 1917 р., наштовхнулися на категоричне несприйняття. Більше того, звинувачуючи провід українства в сепаратистських нахилах, розвалі єдиного фронту, руйнації армії, державній зраді, нанесенні ударів по народжуваній «тендітній» демократії тощо, Тимчасовий уряд погрожував Центральній Раді репресивними заходами, а розгляд українського питання відкладав на невизначений час, формально пов'язуючи перспективу з Установчими зборами.

Вочевидь, грізна риторика уряду, підтримана практично усіма російськими партіями (за винятком більшовиків), була більше блефом, оскільки реальної підтримки військової сили в умовах колосальної деморалізації армії не було. То ж після проголошення Першим Універсалом наміру Центральної Ради розпочати до самочинного запровадження автономії України і створення виконавчого інструменту для цього — Генерального секретаріату — Тимчасовий уряд вирішив направити для переговорів до Києва делегацію у складі М. Терещенка, М. Некрасова та І. Церетелі (до них приєднався і військовий міністр О.Ф. Керенський, що саме перебував на Південно-Західному фронті). Нетривалі дискусії — «торги», завершилися появою 3 листопада 1917 р. двох документів — Постанови Тимчасового уряду з українського питання і Другого Універсалу Центральної Ради. Це і стало початком фактичної легітимізації як самої Української Ради, Генерального секретаріату (щоправда, як місцевого органу Тимчасового уряду), так і здійснених обережних, дуже обмежених кроків щодо запровадження автономії.

Більшого в тих обставинах провід Української революції досягти не міг, оскільки, серед іншого, не мав і реальної підтримки військової сили, як гаранта реалізації власних планів. Справжньої українізації армії, що розпочалася стихійно, всупереч бажанням Центральної Ради (остання, схоже, народної стихії боялася більше, ніж Тимчасового уряду) не відбулося. Показовими стали події так званого виступу полуботківців 3–5 липня 1917 р. — спроби Другого українізованого полку, захопивши ключові пункти в Києві, змусити Центральну Раду стати на шлях здійснення радикальних кроків — аж до руху у напрямку самостійності. Політичний провід українства зробив усе, щоб відмежуватися від стихійного вибуху, змусив вояків підкоритися російському військовому командуванню². Нічого не вдіяла Центральна Рада і в момент та після розстрілу солдатів Першого

українізованого, Богданівського полку, що стався невдовзі — 26 липня (частина, зі згоди Центральної Ради, всупереч бажання особового складу, відправлялася на фронт з повним підпорядкуванням російському військовому командуванню)³.

Тобто, бодай якоїсь військової опори очільники боротьби за українську державність не мали. То й мусили здебільшого коритися заходам Тимчасового уряду, який, після посилення в ньому правих елементів, почав відпрацьовувати «зворотний хід» щодо взятих у липні під час київських переговорів зобов'язань і обіцянок.

Отже, можна достатньо впевнено констатувати: пріоритет дипломатичних зусиль (нехай не дуже вправних і ефективних) над війсьними у відносинах між політичними проводами Української революції й офіційного Петрограда у березні — жовтні 1917 р. детермінувався фактичною неможливістю використання військових сил. Обидві сторони їх просто не мали у своєму розпорядженні. Це, зрештою, відкладало розв'язання питання про владу в Україні, її статус на невизначений час.

* * *

Ситуація істотно змінилася після жовтневого збройного повстання в Петрограді, приходу до влади більшовиків.

Центральна Рада, з одного боку, скористалася зі зникнення з політичної арени головного гальма у реалізації її планів — Тимчасового уряду, проголосивши 7 листопада 1917 р. Українську Народну Республіку. З іншого боку, вона фактично відразу ж виступила з рішучим засудженням подій у Петрограді, обіцянками боротися з їх підтримкою в Україні, не визнала рішень II всеросійського з'їзду Рад, більшовицького уряду.

Однак, проголошена складовою частиною навіть формально неіснуючої тоді Російської Федерації, відповідно, не маючи кордонів з нею, Українська Народна Республіка відразу була захоплена в силове поле більшовицької влади. Причому, внаслідок специфіки історичного й соціально-економічного розвитку регіону (високої концентрації пролетаріату на індустріальному Лівобережжі, зосереджені значних сил найманців-сільськогосподарських робітників на хліботоварному Півдні, гостроти становища на «дальніх» фронтах — Південно-Західному і Румунському — та всій прифронтовій смузі й ін.), тяжіння до радикальних перетворень, популярність лівополітичних гасел зумовили у невідділеній від Росії Україні порівняно (з іншими районами) високі темпи й значні масштаби рухів за відмову від старих порядків, встановлення влади Рад. Виступивши проти жовтневого повстання у Петрограді, Центральна Рада навряд чи до кінця усвідомила історичну загрозу.

Не маючи досить твердого ґрунту під ногами встановлення більшовицької влади Рад на місцях не лише не оминули України, а виявилися тут порівняно інтенсивнішими за інші регіони), Центральна Рада лірично і патетично розводилася про те, що як колись світло христия-

янської віри пішло великою землею руською саме з Києва, так і ладу та порядку народи Росії чекають з того ж таки золотоголавого Києва.

Що ж до можливих партнерів у справі творення федеративної коаліції, то вони були абсолютно або переважно не готові до такої перспективи. Центральна Рада, яка сама пройшла досить значний і результативний шлях у виробленні підходів, теоретичному обґрунтуванні концепції загальноросійського федеративного державотворення, просто не врахувала, що її сусіди (тут, звісно, не йдеться про прибалтів, фінів, поляків, які домагалися самостійного державного статусу, тобто відмежування від будь-якої, зокрема і федеративної, Росії) елементарно не дійшли, передусім психологічно, до того, щоб стати активними чинниками надскладного процесу.

Сама ж Центральна Рада не мала потенції ані для прямої (скажімо, у крайньому варіанті — воєнної) акції проти Раднаркому, ні для зусиль, спрямованих на бодай ясну, переконливу, мобілізуючу роз'яснювальну роботу серед імовірних співучасників федеративного процесу.

Плани федеративного переустрою Росії у варіанті Центральної Ради в листопаді — грудні 1917 р. не мали під собою серйозного ґрунту і реальної перспективи. Розрахунки Ради на втілення в життя цих планів пов'язувалися хіба що із рідкісно сприятливим збігом обставин (спонтанний розпад радянської влади, чудодійне поєднання волі і збігу векторів суспільного руху багатьох національно-державних утворень, виникнення їх потужної антибільшовицької сили тощо).

Уже з 9 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат проводив переговори зі Штабом Верховного головнокомандувача старої російської армії щодо створення єдиного уряду і мирних ініціатив (цілком реальними були побоювання, що розпочаті РНК переговори про перемир'я на фронтах без погодження з керівництвом національно-державних утворень закінчатся безрезультатно). Наступного дня, тобто 10 листопада, голова Генерального Секретаріату В. Винниченко «реферував справу участі Генерального Секретаріату в організації центральної влади на Малій Раді. Генеральний Секретаріат видвинув тоді проект утворення однородної соціалістичної федеративної влади — від народних соціалістів до большевиків включно. Цей проєкт Мала Рада одобрила, доручивши Секретаріатові і далі вести справу в розпочатім напрямку»⁴.

23 листопада Генеральний Секретаріат звернувся «до правительства південно-східного союзу козаків, гірників і народів вільних степів, до правительства Кавказу, правительства Сибіру, органу влади автономної Молдавії, органу влади автономного Криму, органу влади автономної Башкирії і до решти зорганізованих областей, а так само до Ради народних Комісарів в Петрограді з пропозицією негайно вступити в переговори з Генеральним Секретаріатом у справі утворен-

ня соціалістичного правительства в Росії, на основі такої платформи: заключення загального демократичного миру та складання в своїй часі Всеросійських Установчих Зборів»⁵. У разі згоди Генеральний Секретаріат просив негайно повідомити про готовність прибуття до Києва відповідних представників для участі в спеціальній нараді. Однак ця ініціатива не принесла очікуваних результатів.

М. Грушевський схильний вбачати головну причину невдачі з реалізацією курсу на утворення федеративної демократичної республіки у більшовицькому керівництві Росії: «Народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великоросії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, почасти і ще більше — тому, що все-таки не могла відірватися від своїх централістичних навичок. Українські заклики зіставались без відповіді»⁶.

Зі значною долею скептицизму оцінює зусилля Ради щодо створення федеративного уряду Росії Д. Дорошенко: «Ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд в Росії — Раду Народних Комісарів, супроти якого він сам виявився надто слабким. Большевиків дратували вже самі переговори з Доном, з урядом генерала Каледіна...»⁷.

Парадоксальність («цугцванг») цього періоду полягала передусім у тому, що практично всі позитивні починання закінчувались не тільки безрезультатно або крахом, а ще й призводили до величезних ускладнень, серйозного загострення суперечностей, обертались навіть на свою протилежність.

Так і заходи щодо створення федерації вели передусім до загострення відносин з РНК. А висновок впливав досить простий. Його вельми категорично сформулював Д. Дорошенко: «...Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій доказала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відокремлення включно і — дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на воронування вже існуючого фактично нового російського уряду, — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...»⁸.

Центральна Рада, прагнучи уникнути небажаного для себе розвитку подій — дальшого поширення і зміцнення Радянської влади, вирішила перехопити ініціативу. Для цього у неї були певні важелі й розрахунки щодо їх використання.

Упродовж листопада вона, змінивши позицію, спромоглася нагромадити на своєму боці певну військову силу за рахунок українізації частин старої російської армії, що знаходилась у стані деморалізації й розкладу. Більшовики, захоплені успіхами мирного встановлення влади Рад, тоді ще не надто турбувалися про військове підсилення своїх позицій. Тому загони Червоної армії в Україні на початок грудня 1917 р. у 10–12 разів численно поступалися українізованим частинам⁹, а в Києві перевага останніх була щонайменше подвійною¹⁰.

* * *

За розвитком подій в Україні, переростанням боротьби у громадянську війну пильно стежили у Петрограді. І надалі вважаючи, що край залишається частиною Росії, не особливо зважаючи на зусилля Центральної Ради щодо державного самовизначення УНР, тут розглядали ситуацію в Україні крізь призму процесу розвитку соціалістичної революції, встановлення радянської влади. Тобто на події в Україні дивилися здебільшого як на внутрішні проблеми. Мабуть, недарма у 14 випадках із 15, коли на засіданнях РНК слухались питання про Україну (йдеться про листопад–грудень 1917 р.), доповідачем або автором, якому доручили підготовку документів, був нарком у справах національностей Росії Й. Сталін, і тільки одного разу — нарком закордонних справ Л. Троцький. Для В. Леніна Й. Сталін став незаперечним авторитетом з українських проблем, а для уряду — радше наркомом або ж провідним «фахівцем» із встановлення влади Рад на місцях, аніж наркомом у справах національностей¹¹.

Після обговорення 3 грудня 1917 р. на засіданні РНК у черговий раз питання про Центральну Раду було створено комісію для розробки проекту маніфесту до українського народу й ультиматуму Раді. Документ готував головним чином В. Ленін, у складанні й редагуванні тексту брали участь Л. Троцький (ним були сформульовані ультимативні вимоги) і Й. Сталін¹².

4 грудня РНК оприлюднив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Маніфест визнавав право всіх народів, у тому числі українського, на національну незалежність: «...ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»¹³.

Зазначимо, що В. Ленін зовсім не випадково не вдається до офіційної назви тогочасного державного утворення — «Українська Народна Республіка», а з розрахунком говорить про «народну Українську

республіку», що її, як видно з подальших положень документа, Центральна Рада не могла представляти. Йшлося про визнання «національних прав і національної незалежності українського народу». Що ж до Центральної Ради, то Раднарком цілком визначено заявляв: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди»¹⁴. РНК висував Центральній Раді ультимативні вимоги: відмовитися від дезорганізації фронту та пропуску контрреволюційних частин на Дон, Урал, в інші місця, припинити роззброєння радянських, червоногвардійських частин, а також сприяти боротьбі проти кадетсько-каледінського заклоту. В разі неодержання задовільної відповіді протягом двох діб Раднарком мав вважати Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні»¹⁵. Таким чином, «Маніфест» не дає жодної підстави трактувати його як визнання Центральної Ради і УНР, що, між тим, неодноразово намагалися довести деякі історики.

Можливо, тут відіграло роль і тлумачення проблеми Й. Сталіним — народним комісаром у справах національностей. 12 грудня 1917 р. у «Відповіді товаришам українцям в тилу і на фронті» він заявив: «Кажуть, що конфлікт виник в питанні про українську республіку, що Рада Народних Комісарів не визнає Української Республіки. Чи вірно це? Ні, не вірно. Рада Народних Комісарів офіційно визнала Українську республіку в «ультиматумі» і «відповіді Петроградському українському штабові»»¹⁶. І хоч далі Й. Сталін твердив, що РНК може визнати лише таку республіку, в якій господарем буде народ, правлячі кола якої не будуть вести контрреволюційної політики, слова про визнання існуючої Української республіки він написав. В. Ленін виявляв у цьому питанні більшу обачність. Тим паче Центральна Рада дала на ультиматум 5 грудня 1917 р. негативну відповідь. У документі, зокрема, йшлося про таке: «Українська демократія в особі українських рад солдатських, робітничих і селянських депутатів, які зорганізувались в законодавчому органі — Центральній Раді — та в уряді її — Генеральному секретаріаті, цілком задоволена як складом цих органів, так і переведенням в життя її волі.

Центральною Радою незадоволені великоросійські елементи чорносотенського, кадетського й більшовицького напрямків, які, певно, більше хотіли б другого національного складу Ради. Але Генеральний секретаріат дає повну можливість зазначеним елементам виїхати з території України до Великої Росії, де їх національне почуття буде задоволено.

Маючи це на меті, українські солдати були роззброїли анархічно настроєних великоросійських солдатів, які робили змови проти влади українського народу й загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території народних комісарів»¹⁷.

Не погодившись по суті з жодною з висловлених претензій РНК, Центральна Рада їх рішуче відкидала. «...на території Української Народної Республіки, — говорилось у посланні, підписаному В. Винниченком та О. Шульгиним, — влада належить демократії України. Всякі замахи озброєною силою на цю владу будуть придушуватись тою ж силою»¹⁸.

Очевидно, на той момент, оглядаючись на дивізії «українізованого» війська, Рада вважала своє становище непохитним. Вона розгорнула інтенсивну кампанію, під час якої доводила, що поява «Маніфесту» — це оголошення війни Україні, видавала свою боротьбу проти Рад в Україні і в Росії за війну між Україною і Росією, між двома народами. 5 грудня 1917 р. В. Винниченко говорив про «Маніфест»: «Оголошення нас «буржуями» — засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами більшовики, боротьба національна... Не Генеральний секретаріат, а Рада Народних Комісарів затіяла братовбивчу війну. Але той, хто підняв меч, від меча і загине...»¹⁹. Звертає на себе увагу й аргументація, до якої вдався М. Грушевський, аналізуючи ситуацію, пов'язану з одержанням «Маніфесту». Стверджуючи, що на Україну насувається вороже військо, він далі наголошував: «Воно (військо — *В.С.*) уже вступило на українську землю нашої держави. Посилають це військо на нас ті самі так звані народні комісари, які лицемірно кричать скрізь і всюди про свою любов до миру. Заклучивши перемир'я на всіх фронтах, народні комісари оголосили війну нам...»²⁰.

Варто зазначити, що в такій атмосфері чимала частина місцевих більшовиків виявила розгубленість, що засвідчив і обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) в Києві 3–5 грудня 1917 р. Опинившись після збройних акцій Ради 28 листопада — 3 грудня практично беззахисними й побоюючись, що маси можуть захитатись, знову схилитись до Центральної Ради, вони висловлювали тривогу за можливий розвиток подій як несприятливий для себе у військовій і політичній перспективах²¹. Водночас робота з'їзду ще раз показала неготовність місцевих більшовиків до війни, про яку невгамовно твердили кожного дня у пресі.

5 грудня 1917 р. РНК розглянув відповідь Центральної Ради на ультимативні вимоги і, визнавши її незадовільною, вирішив «вважати Раду у стані війни з нами». Було доручено комісії у складі В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна вжити активних заходів до встановлення зносин зі Ставкою і видати від імені Ради Народних Комісарів дві відозви — до українського народу і солдатів²².

Отже, в офіційних документах, які надходили з обох таборів, що вступили в протиборство, стан відносин характеризувався саме як війна, війна між радянською Росією й Українською Народною Республікою. Однак насправді ситуація була складнішою.

Увесь листопад ішов пошук шляхів розв'язання кризи дипломатичними засобами. Жодних військових акцій не було. Не виявлено інформації навіть про будь-які передислокації військових частин, як кроків з підготовки до війни проти Києва. Ситуація практично не змінилася навіть із проведенням Першого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів у Харкові 11–12 грудня 1917 р., проголошенням України Радянською республікою, офіційним оформленням «двоцентрія» влади: в Києві — Центральна Рада й Генеральний Секретаріат, у Харкові — Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих і солдатських депутатів і Народний Секретаріат. Обидві влади взаємно не визнавали одну одну, заперечували правочинність документів тощо.

Однак військових дій усе ще не було. І головна причина полягала, вочевидь, у тому, що РНК ще сподівався залагодити конфлікт з Центральною Радою за столом переговорів (це, до речі, викликало невдоволення у харківського центру). Однак явний брак військових сил зумовлював саме таку поведінку.

Втім, російські війська у грудні 1917 р. з'явилися в Україні, навколо чого відтоді й до наших днів точиться чимало суперечок, породжуючи відмінні, часом діаметрально протилежні оцінки й висновки.

Вважаючи основною загрозою для радянської влади наприкінці 1917 р. каледінський заколот на Дону, В. Ленін ще 5 грудня доручив командуючому Петроградським округом В. Антонову-Овсієнку підібрати за угодою з головковерхом М. Криленком і наркомом військових справ М. Подвойським кандидата на пост командуючого військами, що діятимуть проти контрреволюції на Півдні країни, і погодився з пропозицією Антонова-Овсієнка призначити його самого на цей пост²³.

Документи свідчать, що В. Леніна та РНК у цьому випадку справді непокоїло передусім становище на каледінському фронті. Щодо Центральної Ради, то проти неї до якогось часу рішучі кроки не здійснювалися. Навпаки Раднарком з ініціативи свого голови терміново 6 і 7 грудня розглянув на своїх засіданнях пропозицію Українського революційного штабу Петроградської крайової військової ради про мирне врегулювання конфлікту між Центральною Радою й РНК²⁴.

Показово, що В. Ленін, обговоривши 8 грудня з В. Антоновим-Овсієнком плани боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії, власноруч написав йому посвідчення, згідно з яким В. Антонов-Овсієнко уповноважувався «для загального керівництва операціями проти каледінських військ і їх пособників»²⁵. Наступного дня голова РНК запропонував представникові більшовиків України С. Бакинському, що саме

перебував у Петрограді, негайно виїхати до Харкова, куди прямував В. Антонов-Овсієнко, для сприяння налагодженню ділових, товариських стосунків між комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії і місцевими партійними та господарськими працівниками²⁶.

11 грудня у розмові з М. Криленком В. Ленін дав указівку вжити «всіх заходів, аж до найреволюційніших, для найенергійнішого руху військ і притому у великій кількості» в район Харкова для відсічі каледінським заколотникам²⁷.

Тоді у В. Антонова-Овсієнка склався загальний план боротьби з контрреволюцією на Півдні. Суть його полягала в тому, щоб усі сили, які могли виступити проти Каледіна, враховуючи також і революціонізовані частини з Південно-Західного і Румунського фронтів, а також військові формування з інших фронтів і червоногвардійські загони з радянської Росії, спрямувати на Харків, а звідти рушити на Ростов і Новочеркаськ²⁸.

У перспективі планувалися військові дії і проти Києва — політичного центру України, але вони відкладалися на невизначений термін, необхідний для попереднього збору військових сил. Застраховуючись від непередбаченого повороту подій, В. Антонов-Овсієнко домовився з М. Криленком про те, щоб жодного руху військ із фронту в східному напрямі, тобто на Київ, не здійснювалося без згоди командувача із боротьби з контрреволюцією на Півдні²⁹.

Таким чином, про військові дії проти військ Центральної Ради ні з боку Раднаркому, ні тих сил, які групувалися навколо місцевих більшовиків, у грудні не йшлося. Навіть більше: Раднарком намагався проводити переговори з Центральною Радою. Певні надії пов'язувалися, зокрема, з тим, що від Раднаркому їх було доручено вести В. Кареліну, І. Штейнбергу, П. Прош'яну — лівим есерам, що входили до уряду. Навіть після I Всеукраїнського з'їзду рад, пообіцявши ВУЦВК повну підтримку і дотримуючись цієї лінії, Рада Народних Комісарів одночасно продовжувала курс на ліквідацію конфлікту з Центральною Радою. На засіданні РНК 19 грудня були обговорені доповіді П. Прош'яна про його відвідини Києва і попередні переговори з Радою, Й. Сталіна про становище в Україні, В. Кареліна про переговори з делегатами від України, В. Менжинського про фінансові питання. В результаті була ухвалена підготовлена В. Леніним Резолюція:

«Вислухавши доповідь товариша Прош'яна, що мав як делегат від селянського зїзду розмову з Винниченком, Грушевським і Поршем та іншими, як офіційними представниками Ради, і взявши до уваги, що ці офіційні представники Ради висловили принципіальну готовність почати переговори про угоду з Радою Народних Комісарів на началах визнання Радою Народних Комісарів незалежності народної Української республіки і визнання Радою контрреволюційності Каледіна та його пособників;

узявши далі до уваги, що Рада Народних Комісарів завжди і безумовно визнавала право всякої нації, в тому числі й української, на незалежне державне існування;

що всяка спроба усунути війну з Радою, коли б Рада визнала контрреволюційність Каледіна і не заважала війні проти нього, безумовно, бажана;

висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Рада української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі;

Рада Народних Комісарів, уважаючи в той же час за доцільне розпочати ділові переговори з Радою з метою усунення тих сутичок, які викликані були політикою Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна, постановляє:

запропонувати Раді переговори про угоду на вказаних началах і намітити, як один з пунктів, де було б мабуть найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ»³⁰.

Повний текст наведеного документа свідчить, що Раднарком понад усе непокоїло, як позбутися ворожості з боку Центральної Ради, домогтися від неї хоча б якоїсь прихильності у боротьбі РНК проти Каледіна.

Звісно, радянський уряд Росії не міг не враховувати і того факту, що Центральна Рада перебувала у стані найгострішого конфлікту з Народним Секретаріатом, і тому доручив Й. Сталіну провести з Всеукраїнським ЦВК відповідні консультації, що й було зроблено. Вже вночі проти 21 грудня народний комісар у справах національностей зробив доповідь про переговори³¹.

Наявність такого обмеженого військового контингенту робила проблематичною подальшу долю і Центральної Ради, і тієї державності, яку вона уособлювала. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у книзі «Відродження нації» і дійшов невтішних для себе висновків: «...це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центра, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже оскільки малий, що ми з великими труднощами могли складати якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас.

Єдиною активною міліарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по-руськи, а тільки по-українськи, які, значить, були не лотишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстивим глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику»³².

Видається доцільним цитування твору В. Винниченко: яскрава, талановита особистість, він, до того ж очевидно, володів і талантом передбачення. І начебто спеціально для нащадків, які будуть спекулювати на суб'єктивному тлумаченні подій тих непростих днів, зазначає: «Коли аналізуєш тепер усі події, які тим бурхливим, болючим вихором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же сталося, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чуттям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталося, що вони раптом відвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?

Ми тоді, коли прихильність мас до нас гасла й помирала, пояснювали це більшовизмом. Більшовики, мовляв, здеморалізували солдатські маси, загітували їх, оббрехали українську владу перед ними, розпалили своєю демагогією їхні темні інстинкти, потягли за собою безсовісними, безоглядними обіцаннями всяких нездійснених благ, — от маси і пішли за ними. А ми, мовляв, чесно поводитись, ми не обіцяли того, що неможливо, ми дбали про організацію життя, ладу, порядку, ми не хотіли руйнувати господарських сил країни, ми кликали маси до дисципліни духа, до роботи, а це здеморалізованим масам не подобалось і вони через те відвернулись од нас.

Так ми тоді роз'ясняли ситуацію. Так, мабуть, будуть роз'яснять її українські історики. Але таке роз'яснення буде або нещире, або навіть, як воно було й у нас.

Так пояснювалось й пояснюватиметься особливо ще й для того, щоб виправдати наші маси, щоб довести, що вони таки мали національну свідомість, а що їх тільки збаламутили вороги українства, й через те вони так схибнули під той час.

Так само вороги українського відродження будуть посилатися на цей момент і доводити, що ніякої національної свідомості у мас не було, бо отже вони повстали ж самі проти української влади.

І те й друге пояснення — не вірне. Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розі-

йшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична»³³.

Так сталося, що єдиний бій на захист Української Народної Республіки, оголошеної 12 січня 1918 р. Центральною Радою IV Універсалом самостійною, ні від кого незалежною суверенною державою, змогла дати лише молодь (київські юнкери і студенти) під Крутами³⁴. Однак це не могло змінити вектору, сутності, характеру, результату військового протиборства. 25 січня керівництво Центральної Ради, Ради Народних Міністрів (так з 18 січня став йменуватись уряд УНР) змушені були залишити Київ, евакуювавшись до Житомира.

* * *

Уже в дорозі провідники Української революції дізналися про те, що надіслала ними на конференцію до Брест-Литовська делегація підписана мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

Хід переговорів, сутність ухвалених документів, спроби їх об'єктивної оцінки неодноразово відтворювались у світовій і вітчизняній історіографії, зокрема й на сторінках «України дипломатичної», автором цієї розвідки³⁵. Це дозволяє обмежитися короткими зауваженнями.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією з іншого, а також їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини³⁶.

Договір, підписаний представниками УНР з центральними державами, був актом геополітичного масштабу і клав край кривавому безумству на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне із стратегічних завдань Української революції. Це досягнення було цілком співзвучним з бажанням народів країн, які воювали. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження. Однак австро-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину, передала його на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втраять силу всі домовленості. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубим порушенням науково-етнографічно-

го принципу, і не полишаючи настійних спроб взагалі «законно похоронити» всю угоду в частині взятих перед українцями зобов'язань.

Далеко не у всьому правильною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони йшли незмінно на грані зриву, оскільки західні делегації відверто домагалися односторонніх вигод. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого імпорту в Україну, домагалися від української сторони підписання, а потім і виконання умов, які були заздалегідь непропорційними, програвшими, і в кінцевому підсумку, навіть, згубними для української економіки, а в принципі — часто просто нереальними. Для досягнення мети австро-німецька сторона не зупинялася перед безпардонною ревізією і фальсифікацією «великого договору», підписаного в Бресті 27 січня 1918 р.³⁷ Недалеким від істини був А. Денікін, який вважав, що в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип «для даного моменту — викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє — захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи підриг української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України»³⁸.

Ще в ході конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли по суті відмовою. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під керівництвом Центральної Ради, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР намагалася після відповідних консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитися, щоб німецькі війська розташувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі рішення, згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутися углиб України як гарант дотримання інших положень договору. Власне, навіть текст відповідного документа — звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й Австро-Угорщини виробила німецька сторона, а українському представництву — М. Любинському нічого не залишалося, як підписати чужий текст²⁸.

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що «сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору»³⁹.

Однак 3 березня 1918 р. у Брест-Литовському було підписано мирний договір між Радянською Росією і Центральними державами. Значною мірою він торкався ситуації в Україні і впливав на подальший перебіг подій. За договором уряд РСФСР зобов'язувався визнати Центральну Раду, укласти з нею мир, припинити будь-яку агітацію проти Центральної Ради, партій і організацій, що її підтримували, вивести з України війська і червоногвардійські загони, розірвати федеративні зв'язки з Україною⁴¹.

Цими положеннями по суті легалізувалась окупація України австро-німецькими військами і до мінімуму зводила можливості більшовицьких сил, що їм протистояли. На кінець квітня вся Україна підпала під окупаційну адміністрацію, надіслану в регіон Німеччиною і Австро-Угорщиною.

* * *

У травні — листопаді 1918 р. в Києві йшли переговори між делегацією Української Держави (її очолив С. Шелухін) і направленою з Радянської Росії делегацією, яку очолювали Х. Раковський і Д. Мануїльський⁴². Будь-які воєнні дії заздалегідь виключалися, а дипломатичні дискусії йшли нерівно, переривалися і значних результатів не принесли. Однією з причин відсутності прогресу на переговорах було те, що Росія, прагнучи використати завойований перепоchinoк для збереження бази революції, накопичення сил, демонструвала свою миролюбність щодо окупантів, а будівництву українських збройних сил свідомо перешкоджали військові адміністрації німців і австрійців. Вимальовувалася цілком прогнозована перспектива: без іноземної підтримки в умовах практично тотального несприйняття гетьманського режиму, масової селянської війни авторитарна влада буде абсолютно неспроможною себе захистити.

Так воно, власне, і сталося, коли в середині листопада 1918 р. на заклик Директорії, очоленої В. Винниченком, розпочалося повстання проти правління П. Скоропадського. Масштабне невдоволення окупантами і консервативною владою гетьмана зумовило тяжіння до лав добровольчої революційної армії під орудою члена Директорії, Головного Отамана відновлюваної Української Народної Республіки значних кіл селянства, що не давало жодних шансів на пролонгацію існування Української Держави⁴³.

¹ Детальніше див.: Солдатенко В. Ф. Федеративная модель национально-государственного устройства в свете исторического опыта российско-украинских отношений // От древней Руси к Российской Федерации: История Российской государственности. Материалы меж-

- дународной научной конференции. Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 28–29 сентября 2012 г. — СПб., 2013. — с. 92–106.
- ² Див.: *Солдатенко В. Ф.* Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції подій) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7/8 — с. 17–29; № 9 — с. 28–39; № 10 — с. 3–20.
 - ³ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: у 4-х томах. — Т. 1. Рік 1917. — Харків, 2008. — с. 337–339.
 - ⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. — Прага, 1921. — Т. II. — с. 54.
 - ⁵ Там само. — с. 54–55.
 - ⁶ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.: Прага, 1919. — с. 555.
 - ⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. I. — с. 205.
 - ⁸ Там само. — с. 185.
 - ⁹ *Солдатенко В. Ф., Хало Л. Т.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917 — 1918 рр. — К., 2002. — с. 179–211.
 - ¹⁰ *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу. — Т. I. — с. 478–485.
 - ¹¹ Детально про становлення керівного ядра РНК до українських проблем див.: *Солдатенко В. Ф.* До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз) // Події і особистості революційної доби. — К., 2003. — с. 75–108. Його ж. До історії українсько-російських взаємин в 1917 — на початку 1918 рр. // Пам'ять століть. — 2003. — № 6. — с. 52–80.
 - ¹² *Ленін В. І.* Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради // Повне збір. творів. — Т. 35. — с. 137–139, 448.
 - ¹³ Там само. — с. 137.
 - ¹⁴ Там само. — с. 138.
 - ¹⁵ Там само. — с. 139.
 - ¹⁶ *Сталін Й. В.* Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті // Твори. — К., 1947. — Т. 4. — с. 10–11.
 - ¹⁷ Українська Центральна Рада // Документи і матеріали. У 2-х томах. — К., 1996. — Т. 1. — с. 512–513.
 - ¹⁸ Там само. — с. 513.
 - ¹⁹ Киевская мысль. — 1917. — 6 декабря.
 - ²⁰ Там само.
 - ²¹ Летопись революции. — 1926. — № 4. — с. 83–85.
 - ²² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — М., 1974. — с. 111; Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ — колишній ЦПА ІЛМ при ЦК КПРС). — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 зв., 3 зв.
 - ²³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — с. 110–111.
 - ²⁴ Там само. — Т. 5. — с. 115.
 - ²⁵ Там само. — Т. 5. — с. 118–119.
 - ²⁶ Там само. — Т. 5. — с. 122.
 - ²⁷ Ленинский сборник. XXXVII. — М., 1977. — с. 61–62.
 - ²⁸ Див.: *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне. В 4-х томах. — М., 1924. — Т. 1. — с. 22, 25, 29–36, 50–52.
 - ²⁹ Там само. — с. 50.
 - ³⁰ *Ленін В. І.* Резолюція Ради Народних Комісарів про переговори з Радою // Повне збір. творів. — Т. 35. — с. 176–177.
 - ³¹ РДАСПІ. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 2.

- ³² Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції [липень 1917 — грудень 1919 р.]). — К., Відень, 1920. — Ч. II. — с. 216–217, 254–255, 260.
- ³³ Там само. — с. 88–89.
- ³⁴ Див.: Солдатенков В. Ф. Бій під Крутами: історія і кон'юнктура // Революційна доба в Україні (1917–1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. — К., 2011. — с. 161–171 (2-ге вид., доповнення і перероб.) — К., 2012. — с. 160–170.
- ³⁵ Див.: Солдатенко В. Ф. Перша дипломатична акція УНР — Берестейська угода // Україна дипломатична. Вип. II. — К., 2002. — с. 248–263; Його ж. Берестейський договір: військова складова та її реалізація в Україні // Україна дипломатична. Вип. VII. — К., 2006. — с. 463–487.
- ³⁶ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. — К., 1997. — Т. 2. — с. 137–139 та ін..
- ³⁷ Див.: Притуляк А. А. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — с. 62–71.
- ³⁸ Деникин А. И. Гетьманство й Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — с. 137.
- ³⁹ Дорошенко Д. Назв. праця. — с. 333.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Документ внешней политики СССР. — Т. 1. — М., 1957. — с. 122; Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х томах. — Т. 1. — К., 2004. — с. 142–143.
- ⁴² Див.: Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Протоколи і стенограми пленарних засідань. 36. док. і матеріалів. — Київ-Нью-Йорк-Філадельфія. — 1999. — с. 369; Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. — Т. II. — Ужгород, 1930. — с. 261–288; Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. Вип.. IV. — К., 2004. — с. 336–354.
- ⁴³ Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. — К., 2009. — с. 343–398.